

Kovács Eszter

Varia des Hermannstädter Theaters

Közönségnevelő tanfolyam, Nagyszeben 1825–1861

Dramaturgisches ABC¹

Motto

Der Tiger ist nicht gemeint, spricht man von Katzen. Wem`s nicht juckt, braucht sich nicht zu kratzen.

Abonnet

Heisst derjenige, welche eine gewisse Summe auf einmal bezahlt, um nicht jedesmal zu bezahlen zu müssen, wenn er in das Theater geht. – Abonnet heisst auch der Schauspieler, der sich auf eine Zeitschrift abonniert und auf diese Art mit dem Zeitungsschreiber eine halb- oder ganzjährige Freundschaft schliesst.

Brauchbar

Heisst auf den Bühnen zu Allem gut sein und zu Nichts. Der Brauchbare erscheint im Frak und im römischen Mantel, er trägt einen Brief heraus, setzt sich als Jupiter in die Wolken, hat das Recht schlecht zu reden und falsch zu singen, dafür bezieht er eine mittelmässige Gage und ist täglich auf den Brettern zu sehen.

Dichter

Treibt eine Kunst, ein Metier, eine Profession. Alles, was man will. Um dramatischer Dichter zu sein, muss man Genie haben, oder Geist oder Witz, oder Gelehrsamkeit oder Diebsinn.

Entlassung

Das Mittel, eine höhere Gage zu erzwingen, wenn man unentbehrlich ist, übrigens hält sich jeder für unentbehrlich.

Ferien

Jene Zeit, wo die Schauspieler erst zu arbeiten anfangen, in die Provinzen reisen um Geld zu gewinnen und Rollen zu spielen, die sie nicht spielen können.

¹ Fordítását lásd a *Mellékletben*

Geschmack

Leset Schillers Verse, seht die Schröder spielen, betrachtet ein Werk von Salvatore Rosa, hört Paganinis Geige, leset das Journal – nein, leset kein Journal, wenn man wissen wollt, was Geschmack ist.

Harmonie

Sehr selten im Orchester, noch seltener auf der Bühne, am seltensten in den Coulissen.

Journalist

Unabhängig, unparteiisch, streng ohne Bissigkeit, schonend ohne Schwäche, weder im Lobe noch im Tadel übertrieben, gegenwärtig bei den Vorstellungen, über welche er urteilt – sollte ein Journalist sein.

Kunst

Ist die beste, wenn sie keine mehr ist, sondern zur Wahrheit wird.

Lachen

Hat eine entscheidende Beziehung auf Schauspieler und Zuseher. Lacht der Schauspieler selbst über seine Spässe, so wird der Zuseher schwerlich lachen. Wer im Lustspiel nicht lachen kann, der weint um sein Geld, der lacht den Dichter oder den Schauspieler aus.

Musen

Die klassischen Schwester-Göttinnen, welche die Romantiker detronieren suchen, indem sie ihnen Feen, Genien sc. substituieren, einst gab es deren neun, jetzt ist eine zehnte dazu gekommen, die Muse der Mode.

Neu

Eine alte Intrigue mit neuen Spässen, alte Ideen neu aufgefrischt, alte Charaktere auf die Zeitumstände angewandt, kurz, alte Stücke mit neuen Titeln, das sind jetzt unsere dramatische Neuigkeiten.

Oper

Haben wir fast keine mehr, wir haben nur Concerte, worin der Sänger die erste Person, der Componist die zweite, und der Dichter gar nichts ist.

Pfeifen

Das entsetzlichste für Dichter und Schauspieler, oft aber auch die einzige bittere Arznei, wodurch sie radikal zu bessern sind.

Romantisch

Wir können diesen Ausdruck nicht definieren. Mit „wasch’ mir den Pelz und mach’ mir ihn nicht nass“ wäre es vielleicht am treffendsten übersetzt.

Souffleur

Ein wichtigstes, aber auch ein unangenehmes Amt. Ein Mann, der immer Unrecht hat oder unverständlich ist, wenn der Schauspieler nichts gelernt hat. So mancher Blick oder Zischer fliegt ihm in Grimme zu, er aber sitzt ganz ruhig in seinem Käfig und sucht die Blasen und Löcher der Fehlenden zu decken.

Theaterfreund

Einen freien Eintritt ins Theater haben, einen Lärm mit knarrenden Stiefeln machen, im Theater alles beklatschen, ausser demselben über alles raisonieren, den Takt bei einer Arie falsch schlagen und mitsummen – da habt ihr euren Theaterfreund.

Unterricht

Gibt kein Talent, aber er ziert es, er macht den Künstler nicht, aber er vollendet ihn.

Vorrufen

Eine Ehre, die keine Ehre mehr ist, weil sie missbraucht wird; es kommt jetzt auf das „wie oft“ an.

Waffen

Nehmt den neueren Dichtern Gabeln, Pistolen, Dolche und Gift und seht was übrig bleibt.

Zufall

Dieser Artikel würde die ganze Theatergeschichte umfassen, wollte man ihm ganz beschreiben. Zufälle machen die Stücke fallen, Zufälle verhindern die Mitglieder zu spielen und Zufälle bewirken, dass der Direktor oft des Teufels werden möchte.

Dramaturgiai ábécé

A színháztörténész Eugen Filtsch adománya volt az a kolligátum, amely jelenleg *Varia des Hermannstädter Theaters* címmel tartalmazza az 1820–1860 közötti, a helyi produkciókra vonatkozó helyi kiadású zsebkönyveket a nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárában.

A *Varia* egyik legérdekesebb szövege az 1842-beli színházi zsebkönyv mellékleteként megjelent, fentebb olvasható, *Dramaturgisches ABC*: címszavakba szedett, zsebszótárszerű, 24 tételes jegyzék.

A zsebkönyv nem képezi a *Varia* kolligátum részét, külön jelzet alatt katalogizálták.² A címlap sem sűgő-szerkesztőt, sem igazgatót nem tüntet fel, azonban bizonyosra vehető, hogy Alois Jaritz sűgő adta ki Carl Philipp Nötzl és Eduard Kreibig igazgatók felűgyelete alatt.³

A jegyzék 24 fogalmat magyaráz, a felsorolt tételék abécérendben követik egymást: *Abonnet, Brauchbar, Dichter, Entlassung, Ferien, Geschmack, Harmonie, Journalist, Kunst, Lachen, Musen, Neu, Oper, Pfeiffen, Romantisch, Souffleur, Theaterfreund, Unterricht, Vorrufen, Waffen, Zufall*.⁴

A szűjegyzték bizonyosan nem a szerkesztű Alois Jaritz saját műve, a forrás még azonosításra vár. A lista mégis figyelmet érdemel, hiszen a szerkesztű aktuális problémákra reflektálva adhatta ki, célja a szűnházi terminológia emberközbe hozása lehetett, akár a demitizálás árán is: a kulisszák mögűtti világot emelni ki a rivaldafény helyett. A mai terminussal interdiszciplinárisnak nevezhető munka olyan terűletekrűl tartalmaz szűcikkeket, amelyek a szűnház világvával érintkeznek: sajtű, közigazgatás, esztétika, pedagógia, zene stb. A nyelvezet közérthető, nem él ugyanis új, addig ismeretlen fogalmakkal vagy szakszavakkal, nem kíván ténylegesen megtanítani valamit, hanem már meglevű ismeretekre épít, a fűl ismerés élményét ötvűzi a csattanű profanizálű hatásával.

A címszavak három osztályra tagolűdnak: egyesek elméleti vagy gyakorlati szűnháztudományi kérdéseket magyaráznak (ízlés, művészet, újdonság, opera stb.), mások a publikumhoz (szűnházbarát, kifűtyűlni, szűnfalak elé hívni stb.), illetve magához a szűnészmesterséghez kapcsolűdnak (sűgű, mindenes, szűnet, tanulás, szerzű stb.).

Célzatosságot is lehet látni azonban abban, hogy ez a szűjegyzték akkor és olyan formában napvilágot látott, hiszen látszűlag könnyed, poénokra építű felszűne alatt reális problémák, mind a közűnséget, mind a szűnést foglalkoztatű kérdések fogalmazűdtak meg. A nagyszűbeni publikum magára vonatkozathatott bizonyos cselekvéseket, azonosulhatott néhány ott közűlt funkciűval, összevethette a zsebkönyvben közűlt műsűtervet a lista esztétikai tételével, esetleg javaslatokat fogalmazhatott meg. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a lista mintegy helyzetjelentésként szűlgált, a szűnház és közűnsége közötti dialógus megfogalmazásaként, akkor megkísérlehetűk felvázolni azt a közűnséget is, amelynek az árnyképe ennek a „pillanatfelvételnak” alapján kibontakozik. Mindenekelűtt kíváncsi és lelkes, bár szűnházi ízlését tekintve még fejletlen és lelkesedése is fűként a szűnészek személyi kultuszára korlátozűdik, azonkűvűl a darabok szerzűit is gyakran valódi érdem nélkülű ünnepli a függűny elűtt. Még a leginkább motivált, igazi szűnházértűként és -élvezűként számon tartott réteg is csizmával csűrtet be bármikor a szűnház épűletébe, hogy mindent megtapsoljon, mindenrűl nyilatkozzon, azonkűvűl az áriák dallamát is egyűtt éneklű az énekessel. Tetszését-nemtetszését spontán fűtűykoncertben nyilvánítja ki.

Ez a játék – a lista alapján megrajzolni egy portrét – a szűnész alakjának rögzítésével is folytathatű: a szűnész tehát fél- vagy egész éves barátságot köt az újságvűrűval, minden darabban hasznát lehet venni, ugyanis egyformán rosszul deklamál és hamisan énekel frakkban, valamint római lepelben. A sűgű hasznavehetetlen, mivel vagy rosszat, vagy érthetetlenű sűgű.

² Theater-Journal 1842. P II 2232.

³ A kérdéses idűszakban Alois Jaritz ezzel az igazgatópárossal járta az erdélyi városokat, erre utalnak például az Aradon 1843–1847 között megjelentetett zsebkönyvei. Jaritz személyére utal az a tény is, hogy 1850-ben Temesváron kiadott zsebkönyve mellékletében ugyanezt a tréfás ABC-t jelentette meg.

⁴ Azaz: elűfizetű, alkalmas, szerzű, felmondás, szűnet, ízlés, harmónia, újságvűrű, művészet, nevetés, műzsák, új, opera, kifűtyűlés, romantikus, sűgű, szűnházbarát, tanítás, kihívás, fegyverzet, véletlen.

Azonkívül játékában gyakorta hagyatkozik a véletlenre, esetleges bukásáért is csak a véletlent teszi felelőssé.

És végezetül: hogyan látja a lista szerkesztője a kor dramaturgiáját? A drámaszerző vagy fantáziájára, vagy fogékonyságára, vagy humorára, vagy egész egyszerűen tolvajösztőnére hagyatkozik a darabíráskor.

A költészetben „non plus ultra” színvonalat képviselnek Schiller versei, a színjátszásban Schröder⁵, a festészetben Salvatore Rosa⁶ művészete, a zenében pedig Paganini hegedűjátéka. Feltűnő ebben a felsorolásban, hogy szinte minden tétele a romantika szépségideáljának egy-egy iskolapéldája: kortárs (Paganini) vagy a romantika hívei által újrakanonizált művészekről (Salvatore Rosa) van szó. Feltűnő az is, hogy többnyire olyan művészt választ, aki a színházzal is kapcsolatban áll, vagy akinek a művészete a drámaiság jegyeit hordozza magán: Schiller drámái mindenütt ismertek voltak, és mindenütt játszották is őket, Salvatore Rosa nagy formátumú csatajeleneteiben vagy tájképeiben, fantasztikus démoni alakjaiban (boszorkányfiguráiban) éppen a drámaiságot emelte ki a romantika olyan művésze, mint Hoffmann. Paganini pedig hegedűversenyeiben gyakran az operaszerző Rossini megoldásait követi.

A színházismeret mint kulturális igény

A nagyszombati színjátszás 19. századi történetére vonatkozó források újraolvasását a színházi zsebkönyv (mint a színtársulat és a közönség közötti kommunikáció bevált formája) szempontjából egy eddig lappangó zsebkönyvgyűjtemény felbukkanása tette lehetővé. Az a kolligátum, amely a színháztörténész Eugen Filtsch donációjaként jelenleg *Varia des Hermannstädter Theaters* címmel tartalmazza az 1820–1860 közötti, a helyi produkciókra vonatkozó helyi kiadású zsebkönyveket, a színházpártoló közönség érzelmi-dramaturgiai-esztétikai nevelését célzó koncepciózus tervként fogható fel. A vizsgált szövegek kiegészül az 1842-ből származó zsebkönyvvel is, amely nem része a kolligátumnak, azonban szintén újdonságnak minősül, hiszen sem az 1961-ben megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája,⁷ sem az azt követő pótlások nem említik.⁸ Ennek a 24 zsebkönyvből álló sorozatnak a részletes filológiai leírása a 2002-ben megjelent *Theátrumi könyvecske*⁹ mellékletében található.

A zsebkönyvekben megjelenő versek, anekdoták, találós kérdések a szórakoztatás, a *captatio benevolentiae* szerepét töltik be kiegészítésként; az egyes darabokban azonban – Theater-Journal, Abschieds-Blatt, Játék Szin Almanak (!) stb. – elsősorban a társulat személyi állománya, műsorrendje, a vendégszereplések jegyzéke jelenik meg rendszerességgel. Ez a szabadidő beosztására, a tervezésre való visszapillantásra, az élményeknek az adatokkal vagy szövegszemelvényekkel való egybevetésére nyújt lehetőséget. A szombati német nyelvű színjátszás, amelynek kialakulása nem független a helybeli iskolák színjátszó hagyományaitól,

⁵ A Schröder név valószínűleg Ludwig Schröder népszerű bécsi drámaíróra, illetve darabjaira vonatkozik.

⁶ Salvatore Rosa (1615–1673) olasz festő, grafikus, költő és zenész.

⁷ Hankiss Elemér–Berczeli A. Károlyné: *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század*. Bp. 1961. Országos Széchényi Könyvtár.

⁸ Pótlások a „Színházi Zsebkönyvek bibliográfiájá”-hoz. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1961–1962*. Bp. 1963., illetve *Újabb pótlások a Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiájához*. Bp. 1978. Országos Széchényi Könyvtár.

⁹ *Theátrumi könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió kultúrájában*. Szerk. Egyed Emese. Kvár 2002.

folyamatos kapcsolatról tanúskodik a temesvári, a pest-budai, a bécsi és a berlini színjátszással, és a térség színháztörténetének interkulturális összefüggései jegyében vizsgálható ennek a szövegegyüttesnek az alapján.

A szövegkorpusznak (a *Varia* zsebkönyvgyűjtemény mellékleteinek) konkrét vizsgálata és elemzése előtt azonban két kísérő körülményre ki kell térni. Szükséges elsősorban pár szóban bemutatni azt a közeget, amelyben ezek a színházi aprónyomtatványok megszülettek, és azt a közösséget, amelyhez íródtak, másodsorban érdemes felvázolni, hogyan illeszkednek a zsebkönyvek a város egyéb színházi kiadványainak sorába.

A zsebkönyvek szebeni olvasóközönsége

A zsebkönyv kiadásának és terjesztésének folyamányaként a társadalom egy meghatározott rétegéhez szolt: a könyvkultúrával rendelkező, város lakó, színházlátogató és egyben színházpártoló publikumhoz. Nagyszében város polgárai megfelelnek ezen kritériumoknak: Mária Terézia és II. József uralkodása alatt felélénkült az irodalmi élet, intenzívebbé válik az anyaországi (német és osztrák) szellemi élethez való kapcsolódás. Ekkoriban a város könyvtárait (Brukenthal báró, valamint a helyi evangélikus gimnázium könyvtárában) a következő művek találhatók: Elias Schlegel színdarabjai, Hagedorn, Kamler, Weise szépirodalmi munkái, Lichtwer fabulái, Gottsched, Haller, Lessing írásai, valamint Gellert, Kleist és Klopstock gyűjteményes munkái.¹⁰ A színház fejlődése töretlenül megy végbe a különféle teatrális reprezentációktól (mint amilyenek a népi és misztériumjátékok, az iskolai színjátszás, a vásári komédia, a főúri multságok, a vándorszínészet¹¹) a stabil közsínház 1784-ben történő felavatásáig. Valószínű, hogy zsebkönyvek már a vizsgált időintervallum (1825–1861) előtt is megjelenhettek, a *Varia* kolligátumának utolsó darabját hely és évszám nélkül adták ki, rudimentáris kivitelezése, tartalmi szükségessége korábbi datálást is elképzelhetővé tesz.

Eugen Filtsch a szebeni színházlátogató közönséget a többi német város publikumánál kulturáltabbnak tartja.¹² A szebeni polgárság olvasottsága és irodalmi ízlésorientációja indíthatta arra a *Varia* zsebkönyveinek szerkesztőit, hogy a fő hangsúlyt a kiadvány információértékére és a színi évad fontosabb eseményeinek pontos közlésére helyezték.

Ez a közönség nem igényelte a zsebkönyvek mellékleteiben sem drámai szövegek közlését, sem az esetleges színháztörténeti írásokat, amilyeneket például a pest-budai német nyelvű zsebkönyvekben olvashatunk.¹³ A *Varia* zsebkönyveinek mellékletei annyiban egymáshoz hasonlóak, hogy kizárólag a színház szórakoztató-kikapcsoló funkcióját kívánják gyakorolni; amennyiben mégis színházi tematikájú írásokat közölnek, azok egyfajta vallomásként szolgálnak, bepillantást engednek a társulat kulisszák mögötti életébe, mindennapjaiba.

¹⁰ Filtsch, Eugen: *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen*. Hrsg. vom Vereins-Ausschuss Hermannstadt 1888. 532.

¹¹ A kérdésről bővebben lásd Filtsch, Eugen: *i. m.*

¹² Filtsch, Eugen: *i. m.* 598.

¹³ Ilyen rövid színháztörténeti cikkeket találunk például az 1809-ben Paul Cserny és Joseph Oertel sűgók által kiadott zsebkönyvben: *Geschichte der Schaubühnen in Ofen und Pesth* vagy lásd az 1831-ben Karl Römer sűgó által szerkesztett zsebkönyvben Ermannsau írását: *Kurze Geschichte der Ofner Schaubühne 1831* (a Hankiss–Berczeli bibliográfia 126, illetve 173. számú tételei).

A *Varia* a régió egyéb színházi publikációinak kontextusában

Ezek a zsebkönyvek nem vállalták fel a bemutatott darabok kritikáját vagy más, kissé komolyabb lélegzetvételű színháztudományi írások megjelentetését, hiszen a közönségnek lehetősége volt jóval színvonalasabb művekből tájékozódni. Azonkívül ezek a zsebkönyvek együtt olvasandók a sajtótermékek különböző színházi műfajaival: a hírekkel, kommunikékkal, nekrológokkal, amelyek a *Siebenbürger Bote*, a *Siebenbürgische Quartalschrift* vagy a *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*¹⁴ egyes számaiban jelentek meg. Fejlett volt a sajtó kritikai irodalma is: Szebenben már 1778-ban megjelent *Theatral Wochenblatt* néven egy színházelméleti kérdésekkel, valamint a színikritikához fűződő problémákkal foglalkozó folyóirat. A vizsgált időszakban a színi évad bemutatóit figyelmes és részletes recenziók kísérték a helyi sajtóban.¹⁵ Nyilvánvaló, hogy ennyi párhuzamosan megjelenő, hasonló tematikájú kiadvánnyal a zsebkönyv nem vehette fel a versenyt, ez is magyarázatként szolgálhat a mellékletek tartalmi igénytelenségére.

Ezek a színházzal kapcsolatos cikkeket publikáló periodikus kiadványok azért fontosak a társulatok szempontjából, mert egyrészt az éppen aktuális közízlést tükrözték, és ezáltal gyakran befolyásolták a műsorpolitikát, esetleg játékmódokat, másrészt azért, mert közölhettek olyan anyagot is, amelyet a sűgő később beépíthetett zsebkönyve mellékletébe.

A *Varia* mint a közönséggel való dialógus dokumentuma

Szó esett már a zsebkönyv és a publikum viszonyáról, kölcsönhatásáról, arról, hogy ez a kulturált, de némiképpen elszigetelt és kiváltságaihoz való ragaszkodását konzervatív ízléssel párosító szebeni publikum hogyan határozta meg az itt kiadott zsebkönyvek tartalmi jellemzőit. Az erdélyi német nyelvű zsebkönyvek természetesen nem mutatnak jelentős tartalombeli eltéréseket, a Szebenben kiadottak leginkább mellékleteik mennyisége és műfaji sokfélesége által különböznek.

A *Varia* mint színháztörténeti forrás

Legnagyobb értéke ennek az anyagnak a forrásközlés, hiszen minden egyes zsebkönyv pontos jegyzéket közöl: a bemutató dátumával, megjelölve a műfajt és a szerzőt is. A nyomtatványok utólagos egybegyűjtése, kronológiai sorrendbe helyezése és könyv alakban való megjelentetése a színháztörténész Eugen Filtsch érdeme, a kolligátum első zsebkönyvének címlapján szerepel is possessori bejegyzése: *Geschenk d. Eugen Filtsch*. A zsebkönyvek őrzik korábbi tulajdonosaik possessori bejegyzéseit is: a legtöbb *R. Beyer*, de egy zsebkönyv *Czikeli Friedrich* bejegyzést tartalmaz. Az 1842-ben kiadott zsebkönyv nem került be a kolligátumba, önálló tételként szerepel a könyvtár kartotékjaiban, csakúgy, mint az 1889-es kiadvány. A Brukenthal Múzeum könyvtára őrzi a kolozsvári társulat 1844-ben és 1858 vagy 1859-ben Szebenben, valamint 1859-ben Kolozsváron kiadott színházi emlékkönyveit.

¹⁴ Az 1844. október 14-én megjelenő szám éppen egy, az erdélyi német, ezen belül a szebeni német színházról írott vezércikket tartalmaz. Az újság címlapját lásd *Istoria teatrului în România*, vol.1. Buc. 1965. 333.

¹⁵ Újságból kiemelt színházi kritikák könyv alakban való megjelentetésére is akad példa, ilyen az 1828-ban megjelentetett *Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühnengesellschaft unter Direction der Herren J. B. Hirschfeld und Fr. Herzog während des Sommerkurses 1828 zu Hermannstadt*. Hermannstadt 1828. Druck Martin von Hochmeister.

A darablista alapján rekonstruálni lehet a műsorpolitikát, következtethetünk a közönség ízlésének változására, az egyes szerzők ismertségére vagy népszerűségére, valamint a társulat felkészültségi szintjére. A gyakori énekes játékok, „operák” a prózai, bohózi és népszínmű-repertoár mellett népesebb, igényesebb vándorszínesz-társulatokra engednek következtetni. Terjedelmi okokból lehetetlen itt a teljes repertoárjegyzéket feldolgozni, a műsorpolitika elmélyültebb elemzést igényelne, hiszen egybe kellene vetni az egy társulat által különböző városokban kiadott zsebkönyvek listáit ahhoz, hogy pontos kép alakuljon ki arról, milyen lehetett az alaprepertoár, illetve hogyan módosult ez az egyes városokban. További kutatást igényelne az is, hogy milyen arányban játszották hazai szerzők darabjait, milyen volt ezeknek a tematikája és scenikai kivitelezése.

Egyelőre mindössze annyit lehet kijelenteni, hogy a változatos műsorterv tartalmazta néhány klasszikus darabját (Goethe, Schiller), idegen szerzők színműveit is német fordításban vagy átdolgozásban, az előadások többsége azonban a bécsi drámaírók műveire épült (Schröder, Iffland stb.).

A zsebkönyvek a műsorlistán kívül gyakran plusz információt is közölnek: tudósítanak a társulat bővüléséről (1825-ben), a vendégszereplésekről (1837-ben és 1844-ben), távozó színészekről (Louise Speert 1843-ban búcsúztatja a sűgő), az 1837-es zsebkönyvhöz pedig magyar nyelvű címlapot is nyomtattak. Néhány olyan előadást is említnek, amelyek a közönséget különösebben megragadták, ilyenek az 1851-es *Reminiscenz der bestanden Oper* vagy néhány ismert kuplé közlése az 1861-es zsebkönyvben. Szignifikáns adalékokról van szó, ezek ugyanis a társulat rugalmasságát és a közönség (extra) igényeit egyaránt rögzítik. Nemcsak a zsebkönyv tájékoztatta és szórakoztatta ezek szerint megcélzott közönségét – a hatás kölcsönös volt.

A *Varia* szórakoztató anyaga

Amint az a zsebkönyveknél megszokott, a mellékletek gerincét a különböző alkalmi költemények teszik ki, a helyhez és időhöz nem kötött versek, valamint az anekdoták, aforizmák, találós kérdések, humoros párbeszéddek és más rövid, tréfás történetek mellett. Itt is a műsorrendhez hasonló, szinte már kaotikus műfaji sokféleség a jellemző. A közönség körében leginkább kedveltek a versbetétek voltak, amelyeket a sűgő régebbi zsebkönyvekből, folyóiratokból, újságokból ollózhattak ki. Ezeket egészítette ki szinte kötelező érvénnyel a beköszöntő, a lehetséges adományozókhoz, mecénásokhoz szóló ajánlás, valamint a társulat nevében megfogalmazott búcsúvétel. Ezek a művek elsősorban nem irodalmi, művészi értékük miatt figyelemreméltóak, sokkal inkább művelődés- és ízléstörténeti szempontból. A vándortársulatok azonossága ugyanis összekötő kapocsként szolgált a Habsburg Birodalomhoz tartozó tartományok és országok színházi életében.¹⁶ Ugyanazok a társulatok ugyanazt a színházi műveltséget terjesztették a különböző városokban.

A zsebkönyvekben szereplő versbetétek abból a szempontból is tanulmányozhatók, hogy mennyiben követik az éppen aktuális bécsi divatot, melyek azok a kiadványok, amelyeket legtöbbször felhasználnak. Esetenként az is lemérhető egy-egy ilyen zsebkönyv-versből, hogy milyen gyorsan jutottak el az újdonságok a példaképként szolgáló Bécsből a különféle provinciákig, milyen volt az a színházi kultúra vagy szubkultúra, amely a kimondott drámai szövegeket, azok előadását kísérte. A versek legtöbbször cím vagy szerző nélkül szerepelnek;

¹⁶ Kerényi Ferenc: *Magyar színháztörténet 1790–1873*. Bp. 1990. 41.

azok, amelyek mégis megadják a szerző nevét is, a divatos bécsi írók, Moritz Gottlieb Saphir és Castelli népszerűségéről és hegemoniájáról vallanak. A versek, illetve a műsorjegyzék darabjainak egybevetése még pontosíthatja egy-egy költemény származási helyét vagy ihletettségét. Verseket közölnek az aktuális sűgők is, ezek szinte mindig a kötelező, sablonos alkalmi irományok: ajánlás a színházpártolókhöz, bevezető (prológus), újévi köszöntő vagy búcsúszó. Kevésbé valószínű, hogy a közkedvelt Saphir műveit eredeti kiadásokból idézték volna, hiszen a *Varia* szinte minden egyes Saphir-verse már korábban megjelent más zsebkönyvekben. Így például a Szebenben 1845-ben kiadott zsebkönyvben Saphirnak az a *Männlich und weiblich* című költeménye jelenik meg, amely felbukkan egy 1822-es pesti, egy 1840-es budai és egy 1845-ös aradi zsebkönyvben is, Buda után három évvel itt is megtaláljuk 1827-ben a *Der Muth und seine Familie* című költeményt csakúgy, mint a szintén három évvel Budát követő 1843-as *Whist und Liebe* című verset. Castellitől egy művet találunk ebben a szöveganyagban, a *Dialog* című párbeszédese formában írott verset.

Dominálnak a meghatározott alkalomra írott művek, ezek közül leggyakoribb a búcsúszó. A zsebkönyvek „típus-búcsúvétele”, a *Valete et Favete* után (amely nagyváradi, soproni, nagyszombati és eszéki zsebkönyvekben bukkan még fel) más nevet is kaphatott a búcsú, ugyanis ilyen címek jelennek meg a *Varia* anyagában: *Abschied*, *Abschiedsworte*, *Epilog*, *Mein Lebewohl*, *Mein Dank*, *Schlussrede*, *Schlusswort*, *Nachwort*. Tartalmuk már nem tükrözi a címben mutatkozó változatosságot, a sűgó a szezon végén megköszöni a város közönségének türelmét és érdeklődését, figyelmébe ajánlja a társulatot, és további jóindulatát kéri.

A búcsúszőnál már kevesebb a beköszöntő-, a verses ajánlásféle, pl. *An die hochgeehrten Gönnern des Theaters (Leiden und Freuden eines Souffleurs)*, többnyire csak mottó jelenik meg, ez látja el a bevezető szerepét. Jelesnapi ünnepekhez kötött vers egyetlenséggel található ebben az anyagban, az 1860-as *Zum neuen Jahre*. Ezzel szemben 1851-ből három zsebkönyvet is tartalmaz a *Varia*, ebből kettő kimondottan karácsonyra, illetve újévre készült (*Schnee-Glückchen*, illetve *Immortellen-Kränzchen*).

A versek külön csoportját jelentik azok a művek, amelyek valamiképpen a sűgó alakjához kötődnek; ő volt a kapocs színház és publikum között, a közönséggel ő került a legközelebb kapcsolatba: jegyeket árult, és házalt a zsebkönyvekkel is. Ez a versfajta kínálta a legtöbb lehetőséget egyéni költésre, személyes élmények bevitelére. A *Mein Schicksal*, *Prolog des Magnetismus*, *Leiden und Freuden des Souffleurs* című versek mindegyike a sűgó alakját helyezi középpontba, ő az a „magnetizmus”, amely a társulat működését lehetővé teszi, a versek szerint ő az, akit taps illetne.¹⁷

Ezt a személyes, szinte kézzelfogható közelséget közönség és „mestere”, a sűgó között a *Varia* egyik játékos verse példázza leginkább: a *Das Lob des Runden* cím ugyanis kétértelmű, lehetne *A kerekesség dicséretének* fordítani, de ha figyelembe vesszük, hogy a sűgó neve Franz Rund, akkor a *(Franz) Rund dicsérete* verzió is elfogadható.¹⁸

A tréfás párverseken, rigmusokon, epigrammákon, emlékverseken kívül prózai betéteket is tartalmaz a gyűjtemény: anekdotákat, aforizmákat, találós kérdéseket, illetve humoros párbeszédet. Itt már könnyebb egy-egy darab hatását kimutatni, a *Merkwürdiges aus Krechwinkel* Kotzebue egyik legsikeresebb vígjátékára, *A kisvárosiakra* utalhat. Cím, szerző itt

¹⁷ A zsebkönyvekben gyakori, hogy a sűgőt tekintik a színháztársulat magnetizmusának. Egy 1834-es pesti zsebkönyv *Der magnetisierte Souffleur*, egy 1836-os zágrábi pedig *Der Magnetismus* címmel közöl hasonló verseket.

¹⁸ Ez a Franz Rund máskülönben ugyanannak a zsebkönyvnek – valószínűleg a közönség igénylésére – hajlandó volt magyar címlapot is szerkeszteni, amelyen magát Rund Ferentz néven tünteti föl.

még kevésbé jelenik meg, mint a verseknél, a részletek származhattak Saphir Theater Zeitungjából, Humoristische Damen-Bibliothekjéből, de ugyanúgy lehetnek régebbi zsebkönyvszövegek, sőt kalendáriumszövegek átvételei.

Konklúziók

A 19. század elejének még alakulóban levő színházi kultúrája, az iskolában szerzett színházelméleti ismeretek hiánya piacot teremtett: szükségessé tette különféle kiadványok megjelenését.

A nagyszabedű *Dramaturgiai ábécé* szerkesztője a kor dramaturgiájának főbb irányzatait, sablonszerű megoldásait tárja fel: a darabok eredetiségét vagy filológiai nívó értékét kérdőjelezi meg, utal a romantikus dráma zsenikultuszára, orientalizmusára, mesei-mitikus jegyeire, a darabokban eltúlzott erőszakosságra (amely szinte kötelezően túltelíti az előadásokat olyan tárgyi kellékekkel, mint villák, pisztolyok, török vagy különféle mérgek). Itt tér ki a romantika eszményeinek látszólagos ellentmondásosságára, vitatott pontjaira.

A szerkesztés, összeválogatás a kor darabjainak alapos tartalmi-formabeli ismeretéről, drámaírókkal való személyes kapcsolatról, a színház mindennapjainak megéléséről, valamint a közönség és igényeinek pontos felméréséről vall. Az (ön)íronia eszközeivel próbál küzdeni a színház elvilágiasodása és a közönség által való felületes megítélése ellen. Valójában már alternatívát is kínál, az *Ízlés* címszó tartalmaz ugyanis néhány olyan referencianevet, amelyek mintegy az olvasottság, művészi fogékonyság és műveltség fokmérőjeként szolgálhattak

A tréfás színházismereti ábécének a felbukkanása nem jelent fordulópontot a város színház történetében, hiszen elsősorban szórakoztató jellegű írásról van szó. Azonban megjelenése kontextusában (a zsebkönyv melléklete nem tartalmaz ezenkívül más szórakoztató anyagot, mintegy fokozott figyelmet irányítva erre az apró drámai leckére) figyelmet érdemel, hogy milyen fogalmakat magyaráz, milyen képet fest a közönségről, valamint a társulatról és darabjairól, milyen megoldandó problémákat tárgyal, illetve mennyire tükrözi az adott kor ízlését, hogyan foglal állást a kor vitatott kérdéseiben.

Színház és társzművészetek összefonódásáról tanúskodik a *Varia* és a *Dramaturgiai ábécé* által jelölhető színházismereti „tanfolyam.” Magatartásbeli alternatívákat is nyújt, hiszen felelősségteljesebb hozzáállásról, alaposabb elméleti felkészültségről és olvasottságról, a játék iránti tiszteletéről és bizonyos fokú alázatról beszél. Ösztönzi mind a spontán (fütyty, taps), mind az intézményes kritika (sajtó) gyakorlását, hiszen a túlzott elnézést a sekélyes műveltség ismertetőjegyének tartja. Változást ajánl azonban a színészek, színműírók számára is: itt elsősorban a dilettantizmus visszaszorítását tűzi ki célul. Dilettantizmust lát ugyanis a színpadi anakronizmusokban, valamint improvizációkban, a színészi stúdiók hiányában és még a kulisszák mögötti széthúzásban is.

MELLÉKLET

Dramaturgiai ábécé¹⁹**Mottó**

Ha nincs ló, számár is jó. Akinek nem inge, ne vegye magára.

Előfizető

Ez a neve annak, aki egy bizonyos összeget egyszerre fizet ki, hogy ne kelljen minden alkalommal fizetnie, ha színházba megy. – Előfizető a neve a színésznek is, aki egy lapra előfizet, és így az újságíróval barátságot köt fél vagy egész esztendőre.

Alkalmas

A színpadon a mindenre- és semmirevalóságot jelenti. Alkalmas az, aki frakkban és római lepelben előáll, levelet húz elő, Jupiterként foglal helyet a felhők közt, akinek joga van rosszul beszélni és hamisan énekelni, aki mindezekért közepes gázsit kap, és akit mindennap a deszkákon látni.

Szerző

Az, aki művészetét, mesterségét vagy hivatását gyakorolja. Mindenféleképpen. Abból lehet drámaíró, akiben vagy a zseni, vagy az elme, vagy a humor, vagy a fogékonyság, vagy a tolvajöszton munkál.

Felmondás

Eljárás a magasabb bér kicsikarására, ha nélkülözhetetlen emberről van szó – egyébként mindenki annak tartja magát.

Szünet

Az az időszak, amikor a színészek dolgozni kezdenek, vidékre utaznak pénzt keresni és olyan szerepeket játszani, amelyeket képtelenek eljátszani.

Ízlés

Olvasson az ember Schillert, nézzen Schröder-darabokat, szemléljen Salvatore Rosa-művet, hallgassa Paganini hegedűjátékát, olvasson újságot – nem, újságot ne olvasson, ha tudni akarja, mi az, hogy ízlés.

Harmónia

Ritka a zenekarban, még ritkább a színpadon, legritkább a kulisszák mögött.

¹⁹ A *Dramaturgisches ábécét* Kovács Eszter fordította.

Újságíró

Független, pártatlan, szigorú, de nem sértő, kíméletes, de nem erőtlen, sem dicséretben, sem kritikában nem túlzó, ha bírálatot ír, az előadást is megtekintő személy – kellene hogy legyen.

Művészet

Akkor a legjobb, ha megszűnik annak lenni, és valósággá válik.

Nevetés

Döntő jelentőségű színész és néző számára. Amennyivel többet nevet a színész a saját mókáin, annyival nehezebben neveti el magát a néző. Akit a vígjáték képtelen megnevettetni, az a pénzét fogja siratni, a szerzőt vagy színészt találja majd nevetségesnek.

Múzsák

A közismert testvér-istennők, akiket a romantikusok megfosztani igyekeznek a tróntól, hogy majd helyükre tündéreket, géniuszokat stb. ültethessenek, kezdetben kilencen voltak, most egy tizedik is előállt, a divat múzsája.

Új

Régi mese új mókázással, frissen felújított régi ötletek, régi jellemek az idő állásához alkalmazva: időbeli körülményekhez igazított régi jellemek, röviden: a darabok régiek, a címek újak, ezek a színházi újdonságok.

Opera

Mára alig maradt belőle valami, csak koncertjeink vannak, ahol az énekes számít elsőnek, a zeneszerző másodiknak, az író pedig semminek sem.

Kifütyölés

Ez a szerző és a színész számára a legborzasztóbb dolog, gyakran azonban egyedül ez a keserű orvosság hoz gyökeres javulást.

Romantikus

Ezt a fogalmat nem tudjuk meghatározni. A „Mosd meg a bundám, de ne vizezd össze!” szólás volna rá valószínűleg a legtalálhatóbb magyarázat.

Súgó

Fontos, de kellemetlen hivatal is az övé. Olyan ember, akinek soha sincs igaza, vagy érthetetlen, amikor a színész semmit nem tud a szerepéből. Ezért aztán vesébe hatoló pillantás vagy sziszegés száll felé, ő maga azonban teljes nyugalommal ül ketrecében, és arra törekszik, hogy a hiányzó dolgokat elfedje vagy pótolja.

Színházbarát

Akinek szabad bejárása van a színházba, aki csikorgó csizmával üt lármát, aki mindent megtapsol, aki saját magán kívül mindenhez megjegyzést fűz, és aki az áriát kezdettől zümmögéssel és hamis taktusveréssel kíséri – ez a színházbarát.

Tanítás

Nem szüli a tehetséget, csak csiszolja, nem ez teszi a művészt, de ez teljesíti ki.

Kihívás

Eredetileg megtiszteltetés, amely nem megtiszteltetés immár, mivel visszaéltek vele; manapság a kihívás arról szól, hogy „mennyire gyakran”.

Fegyverzet

Végy el a mai szerzótől villákat, pisztolyokat, töröket és mérget – akkor lásd, mije van.

Véletlen

Aki ezt teljesen le kívánná írni, annak az egész színháztörténetet át kellene dolgoznia. Véletlenek okozzák a darabok bukását, véletlenek akadályozzák a szereplők játékát, és véletlenek miatt van, hogy az igazgató gyakran az ördögbe kívánja magát.